

ЗВИЧАЇ ОБМІНУ В УКРАЇНСЬКІЙ ШЛЮБНІЙ ОБРЯДОВОСТІ

Під час вивчення розгалуженої системи звичаєвого права, виникає одне питання: який визначальний принцип, що регулює звичаєві відносини у всіх сферах народної культури? І дослідники різних наукових традицій висловлюють одне й те ж саме твердження про те, що це – принцип обміну. Саме він лежить в основі народно-юридичних уявлень про злочин і кару¹, майнових і договірно-зобов'язальних відносин². Він же регулює у різних традиціях світу і шлюбні відносини³. З цієї точки зору, видається надзвичайно цікавим простежити, як цей принцип виявляє себе в українській шлюбній традиції.

Весільну обрядовість і сімейні відносини можна вважати однією з найбільш популярних і досліджених тем в українській етнографії, звичайно, в порівнянні з іншими сферами духовної культури українців. Практично всі етнографи ХІХ ст. зверталися до цієї теми тією чи іншою мірою, щоправда, в радянський час число дослідників стало дещо обмеженішим⁴, однак коло проблем, пов'язаних з шлюбною сферою, не вичерпалося. Зокрема, на засадах обміну в шлюбній традиції спеціально не зупинявся ніхто.

Виходячи з того, що головним принципом в звичаєвому договірно-зобов'язальному праві багатьох народів є обмін, не дивно бачити, що в шлюбних угодах східних народів існував звичай “калиму” (викупу за наречену), в росіян – звичай “кладки”, за яким сторона жениха брала на себе всі матеріальні витрати по весіллю, включно з частуваннями, одягом для молодії, подарунками, а часом навіть певними грошовими компенсаціями родині молодії, причому у випадках існування “кладки”, придане за нареченою не давали. О.Єфименко вважала цей звичай дискримінаційним стосовно жінки, оскільки в сім'ї свекра “женщина делается предметом постоянных упреков за эти затраты и стремлений возратить затраченное с лихвою на ее рабочей силе”⁵. Литовський Статут, тобто зведення документів для шляхетського стану, передбачав, що за нареченою дають придане, натомість чоловік записує за своєю майбутньою дружиною “віно” – майно, яке отримує дружина у випадку смерті чоловіка чи банкрутства⁶.

Можна звернутися також до більш давніх часів. За літописними даними, “поляни мали звичай своїх предків, тихий і лагідний... І весільний звичай мали вони: не ходив жених по молоду, а приводили (її) ввечері: а назавтра приносили (для її родини те), що за неї дадуть”⁷. Бачимо, що цей шлюбний звичай принципово відрізняється від того, який існував у сільській культурі українців ХІХ ст. Це пояснюється тим, що у полян, очевидно, на той час існувала велика патріархальна сім'я, тому описаний звичай керувався принципом: за робітницю – викуп.

Шлюбна угода, яка укладалася між батьками молодих на передвесільному етапі (переважно сватанні) містила в собі: 1. Власне згоду про шлюб; 2. Господарську угоду: зобов'язання обох сторін про внесок у господарство майбутньої сім'ї (придане молодії, частка сина в разі відділення від батька тощо); 3. Угоду про витрати на весілля з обох сторін. Народна традиція українців абсолютно позбавлена натяків на односторонні матеріальні зобов'язання родини молодого перед родинюю молодії. Цьому явищу існує цілком конкретне пояснення: подільність української сім'ї. Молоду сім'ю намагалися відразу або трохи згодом після одруження відділити на нове господарство, тому дві родини (молодого і молодії) виступали більш-менш рівноправними партнерами у створенні нового господарства. Переважно батьки молодого зобов'язувалися в майбутньому виділити сину нерухомість, а батьки нареченої вже під час весілля виділяли частину рухомого (а часом і нерухомого) майна у вигляді приданого.

Той же самий принцип рівнозначності обміну був присутній і в угоді про весілля, коли домовлялися про витрати, а також про подарунки.

Тобто для української шлюбної звичаєвої традиції діяв майже рівнозначний перехресний обмін.

Розглянувши варіанти та підваріанти так званих “обмінних” обрядово-символічних процедур у пізньому традиційному суспільстві, можна з’ясувати універсальність народно-юридичної світоглядної моделі діалектичного характеру: якщо десь щось вибуває, значить туди щось і прибуває, і навпаки. І пропонується це зробити переважно на записах 1920 – 1930-х років, здійснених збирачами “Етнографічної Комісії ВУАН”⁸.

У XIX – на початку XX ст. на весіллі дві родини і молоді обмінювалися подарунками. Перехресний обмін подарунками – це одна з найважливіших символіко-юридичних обрядодій⁹, базованих на принципі обміну. Джерельний матеріал виявляє два принципи класифікації “обмінних процедур”: обмін подарунками; символічні звичаї “купівлі-продажу”.

Переважно перший ритуальний обмін подарунками відбувався у суботу на молодіжній вечоринці (дівич-вечір, вареники, пироги). Тут можна виділити кілька варіантів: обмін подарунками між молодими, обмін подарунками між родинами, обмін подарунками між тещею і зятем тощо. На Чернігівщині наречена в цей день під час гулянки в своїй хаті урочисто вносила подарунки на тарілці: по “платку” жениху і боярину. Ті приймали дари, а жених, у свою чергу, віддаровував наречену, ставлячи на тарілку новенькі чоботи. Парубки при цьому демонстративно виймали із взуття п’ятикінечну булку і яку-небудь мідну монету, там також була жменя жита¹⁰. На Ніжинщині молодий приносив молодій перстень, а молода підносила молодому та старостам рушник¹¹. У суботу на Остерщині (колишня Чернігівщина, нинішня північна Київщина) до молодої приходив молодий з боярином і друзками та музиками й приносив молодій в подарунок чоботи або черевики, в яких лежали булка і гроші (часом замість черевиків і чобіт були солодоші), наречена приймала подарунок і віддаровувала жениха насінням, зав’язаним у “платок”¹². На Глухівщині ця передвесільна обрядодія так і називалася “іти на чоботи”: у суботу ввечері молодий зі старостами, свахами, світилками, боярами, друзками ішов до молодої “на чоботи”. У чоботях для молодої було насипано жита, вівса тощо. Прийшовши до нареченої, він дарував їй чоботи, пряники і насіння. Пряники і насіння роздавали дітям і подрузкам, а чоботи залишалися дівчині¹³. На Криворіжчині у суботу до молодої (після гільця) приходив молодий, на порозі дарував тещі чоботи, шишку й чарку, а вона – подарунки його родичам¹⁴. Подібний звичай широко практикувався і на Київщині¹⁵.

Обмін подарунками відбувався і в неділю, в день весілля. На Чернігівщині в деяких місцевостях перед вінчанням (це діялося у хаті молодої), молода виносила молодому подарунок, а той віддаровував її гостинцями (бубликами, цукерками). Потім наречена роздавала подарунки боярам, а сваха в’язала друзків рушниками¹⁶.

Обмін подарунками поміж родинами міг відбуватися також при урочистій зустрічі на весіллі двох сторін, зокрема, коли весільний поїзд молодого прибував до нареченої. На Прилуччині, коли жених під’їжджав до її садиби, мати виносила з хати подарунки і роздавала усім, хто приїхав, а молодому намагалася вручити стару ганчірку, боярин відкидав її, жінка робила так удруге, а на третій раз вже подавала шовковий “платок”, боярин брав його і тричі обходив кругом молодого і зав’язував хустку на правій руці. В цей час свашка молодого роздавала калачі¹⁷.

А ось як відбувалася обрядодія “обміну” між тещею і зятем на Харківщині. У неділю під час посаду за столом мати молодої подавала зятеві хустку на тарілці. Той брав її і затирав за пояс, знімав шапку і клав на тарілку. В цей час дружок носив другу тарілку і туди всі присутні кидали гроші молодим на щастя. Тим часом сестра молодої пришивала до шапки молодого квітку, теща одягала шапку собі на голову і просила викупу за дочку і за шапку. Дружок підніс порожню тарілку молодому. Молодий клав на тарілку гроші і чоботи для тещі. Теща з чобітьми танцювала, співала. Після того, як вона виконала пісню “Чоботи”, дружок з тарілкою підходив до неї і вона повертала шапку на тарілку¹⁸. Сама процедура роздавання короваю також базується на принципі обміну: гості віддають весільний подарунок “за скибку короваю” або “за шишку”.

Як бачимо, під час обмінних процедур нерідко за подарунок розплачувалися обрядовим

хлібом. Однак, крім одностороннього віддаровування обрядовим хлібом, на весіллі відбувається і перехресний **обмін обрядовим хлібом** між свахами двох родин, між батьками молодих.

Ці обміни могли відбуватися як на сватанні, так і під час весілля. На Чернігівщині у неділю вранці, перед вінцем молодий приходив до молодої в дім. Виходили батьки молодої з хлібом-сіллю, хрестили гостей хлібом і просили у хату. Після того, як усі зайшли в хату, сваха від молодого, що стояла з хлібом, промовляла до свахи молодої: “Свашко, прийняли нас, прийміть і хліб наш!” Вона віддавала хліб свасі, а та прикладала до нього 2 пироги¹⁹. На Запоріжжі, у неділю вранці, коли прибував поїзд молодого до молодої, з хати виходив батько, йому наливали чарку і давали “борону”, спечену з “кіста” (тіста). Матері також давали чарку і спечену “грибінку”. Після того два чоловіка обмінювалися на порозі “шишкою” і “хлібням” з родичами молодого²⁰.

Звичай обміну обрядовим хлібом фіксується також у весільній пісні:

Кумочко, дружечко, покумаймося!
Наш калач – ваш плескач, поміняймося!
Наш калач пшеничний, густо плетений,
Ваш плескач ячмінний, не загнічений.
Наш калач пшеничний свашки злотили,
Ваш плескач ячмінний баби ліпили.
Наш калач пшеничний медом мащений,
Ваш калач ячмінний не загнічений²¹.

Власне, на весіллі “обмінювалися” і **піснями** (так звані весільні переспіви, “відспівки”)²², **поклонами** (знаками поваги):

Кланяється сват сватові,
Сваха – свасі,
Старости – старостам,
Бояри – дружкам,
А молодий князь – княгині²³.

У понеділок, на “перезві” також часом обдаровували молодих, зокрема, зменшити погане враження від “нечесності” молодої можна було великими подарунками – худобою, грішми, землею²⁴. У цьому випадку принцип обміну діяв за принципом компенсації “збитків” чи неякісності “товару”.

Окрім перехресного обміну подарунками, на весіллі обов’язковими були **односторонні обдаровування**, зокрема, обдаровування своєї рідні. До них можна умовно віднести обдаровування гостями молодих. Чому умовно, тому що в той чи інший спосіб подарунки “віддачувалися” (шматком короваю, чаркою горілки, “платками” тощо). У деяких місцевостях ця обрядодія називалася “даровизною” (так само, як і сам весільний подарунок). На Київщині “під час даровизни у княгині і у князя молоді підходять до кожного з тарілкою в руках, на якій чарка горілки. Гість випиває і каже, що він дарує. В цей час бояри з вугіллям в руках записують на стінах, хто що дарує і приказують, що як не дасть, що обіцяє, то воно йому чи здохне, чи згорить. Б’ють дрюком по сволоку і мажуть вугіллям для того, щоб молода потрудилась та поправила”²⁵. У Бобровицькому районі на Чернігівщині молодих обдаровували у хаті молодого: обоє сиділи на припічку, а подарунки вкидали молодій у пелену²⁶.

Окремо варто зупинитися на **шлюбних обрядодіях з символікою купівлі-продажу**.

Якщо навести аналогії з угодами купівлі-продажу, зокрема худоби, то варто нагадати, що тварина ставала власністю покупця лише після того, як розпивався моголич, і її передав йому разом з вуздечкою або налігачем продавець. А молода лише тоді остаточно ставала дружиною молодого, коли її разом з приданим перевозили до молодого. До речі, аналогія між цими двома типами угод простежується цілком конкретно. Так, з одного боку, у весільній обрядовості є цілий ряд обрядодій, які символізують купівлю, а з другого, в деяких місцевостях учасники купівлі-продажу худоби після здійсненої умови називали один одного “свата-

ми”²⁷. А на Конотопщині, наприклад, коли брат молоді виводив коня з возом, на якому сиділи молоді з приданим молоді, то тримав коня за вуздечку полою кожуха²⁸, тобто застосовувався такий же звичай, як і при передаванні проданого коня з рук в руки від колишнього до нового господаря. Подібний весільний звичай фіксувався і в інших місцевостях Сумщини з деякими підваріантами (наприклад, коня за вуздечку брав молодий своєю рукою, обгорненою кожухом вовною навиворіт²⁹).

Як відомо, під час купівлі-продажу продавець розхвалював свій товар³⁰. Цей момент присутній під час весільних обрядів на сватанні чи оглядинах, на весільних переспівах. Часом, привівши додому куплену худобину, дружина або донька господаря на воротах перепиняли корову і простилали червоний пояс і через нього переводили корову. Це робили, щоб худобина швидше звикала до дому³¹. Червоний пояс – це є символ вогню і своєрідний оберіг, що стосується весільної обрядовості, то в усіх регіонах є звичай, за яким молодих перед входом у його дім переводять через вогонь, а невістку переводять через полотно, доріжку.

Узагалі обрядодії, що символізують купівлю-продаж, пронизують увесь передвесільний і весільний обряд. Класифікуючи їх, можна виділити такі групи і підгрупи:

Символічна обрядова гра, що відбувалася на сватанні, під час якої сторона молодого (свати, старости) інсценували покупців, а сторона молоді – продавців “худоби” (телички, ягнички, сіна тощо). (Варіант: мисливці хочуть відкупити (забрати) дичину, яку вони вистежили і яка сховалася у дворі господарів).

“Викуп” рушників на сватанні: на Богуславщині (Київщина) коли на сватанні давалася згода, то мати молоді приносила зі скрині рушники на тарілці, молода подавала рушники сватам, а мати просила, щоб рушники відкупили і подавала для цього тарілку³². На Остерщині (нинішня Київщина) заручини носили назву “викуп платочка”: “Невеста наливає рюмку водки, кладет в рюмку кільце, ставить рюмку на тарелку, туди же кладет небольшой платочек и подает жениху. Жених выливает вино на пол или на тарелку, берет кольцо и медные деньги, наливает вина и подает невесте. Невеста выливает вино на тарелку, достает деньги. В это время дружки поют. Заручины или выкуп платка носит еще одно название – “перепивання кільця”³³. На Корсунщині молода виносила на дівич-вечорі тацю з подарунком для молодого (переважно це була червона хустка). Молодий брав собі хустку (“платок”), клав на тацю срібного карбованця і підперізувався нею (так він ходив до самого весілля). Потім молода підносила білу хустку (“платок”) бояринові, за яку той клав на тацю 50 копійок сріблом. Потім молода обдаровувала дружків вишитими рушниками, які тут же перев’язували ними один одного і так носили до понеділка³⁴.

“Наворітне” (викуп на воротах хати молоді, рідше молодого), “поворітчина”³⁵, “поворітне”³⁶, “ворітна”³⁷, “ворітне”³⁸. Цей звичай побутував також у кількох варіантах. Так, в одних місцевостях викуп платився при в’їзді у двір (“ворота”) молоді, а в інших – тоді, коли молоду привозили до молодого. Практикувався цей звичай на різних етапах весільного обряду. Так, наприклад, на Кременчуччині під час дівич-вечора парубки з вулиці молоді вимагали від бояр молодого “наворітне”³⁹ (грошима). Однак в більшості випадків такі обрядові викупи нареченої відбувалися в неділю, причому в кілька етапів⁴⁰, особливо, коли парубок був з чужого села.

“Перейма” – поїзд молодого переймають на дорозі до молоді. На Поліссі (Овруччина) “коли йдуть до молоді, то їх не пускають. Тоді дружок молодого подає “пірог помережени”, і вони “читають” на тому “пірогу”: “Нам виписаний маршрут від Івана Степаненка до Ригора Т. Там єсть дочка наша, забрана, то ми хочемо викупити і забрати с собою”⁴¹; тоді сторона молоді дає згоду, усі частуються горілкою, ріжуть “пірога” і їдять. На Волині це називається “перетин” молодого. Як молодий їде до молоді, його перепиняє хто схоче, кладучи навхрест на дорозі сніп пшениці або жита. З воза зізає дружок і дає келішок⁴².

“Викуп молоді” практикувався на різних етапах весільного обряду. Біля воріт молоді і в хаті, коли молодий сідав на посад біля молоді, то викупляв її у брата. На Чернігівщині ця обрядодія відбувалася після вінчання: весільна “беседа” з церкви направлялася в дім нареченої, ворота в її двір стояли зачинені, а там уже чекали на молодого “солов’ї” (охорона нареченої)⁴³ і просили у молодого викуп (могорич). На Чернігівщині також “продавали” молоду та її подушки при її виїзді зі свого дому⁴⁴. Часто “викупи” відбувалися в кілька етапів. Наприклад, коли приїжджав поїзд молодого до молоді, закривали ворота і не пускали його,

поки він не почастує кожного горілкою. Потім після першого викупу молодого пускали в хату, але не пускали до столу, до молодої, поки він “не викупить місця біля молодої”⁴⁵. Подекуди траплялися й інші локальні варіанти: при виїзді з кутка парубки продавали молоду молодому. Тобто купівля-продаж відбувалася між стороною молодого і молодіжною громадою дівчини.

Окремо варто зупинитися на **“викупі” шапки молодого** (в різних місцевостях на різних етапах весільного обряду): хтось зі сторони молодої (менша сестра молодої, дружка) “крани” шапку молодого, а той викупляв її⁴⁶. У цього звичаю існували різні варіанти, зокрема, вимагалася платня за пришивання квітки (букетиків тощо) до шапки молодого, бояр, дружок; переважно це робила сторона молодої (або сама молода, або дружки, зрідка теща). На Прилуччині перед тим, як вийти з-за столу, свість (невістка) пришивала молодому до шапки квітку, одягала її на себе, поки її не викупить дружок. Як викуплять шапку, світилка одягала її на молодого так, щоб стукнути головами молодих⁴⁷. Обрядодію супроводжувала пісня:

“А з Києва швачка
По торгах ходила,
Шовки скупувала,
Вінки пришивала
Й гроші заробляла”⁴⁸.

Квітку брали часами з вінка молодої і в такий спосіб “пришивали молоду до молодого”⁴⁹. Це могла бути штучна квітка, а часом цим терміном називали червону стрічку разом зі зв'язаними червоними бавовняними нитками, що звисали молодому на плече.

На Чернігівщині після того, як молодий викупляв шапку у дружок, він відривав від неї квітку і клав собі в кишеню⁵⁰. Останній звичай свідчить про те, що викуп шапки з приштою квіткою – це не просто платня за отриману “весільну відзнаку”. Це вже символічна дія “пришивання” молодої до молодого, враховуючи гендерну символіку шапки і “квітки” як ознаки цноти молодої.

Звичай пришивання квітки до шапки молодого не варто сплутувати з пришиванням до одягу гостей “весільних відзнак”. У більшості місцевостей пришивали неодруженим гостям букети до одягу на грудях, за що дружкам платили символічну плату, кидаючи гроші на тарілку з букетами. Як бачимо, цей звичай також супроводжувався “оплатою”. На Остерщині в суботу старший дружок тримає воскові букети для молодих, які викупив у дружок-дівчат⁵¹.

Викуп приданого. Цей звичай побутував майже на всій території України. На Чернігівщині, зокрема, вранці привозили скриню на конячій упряжці, оздобленій квітами і дзвіночками. На возі стояла скриня, а на ній сиділи ряджені – родичі молодої, подекуди обличчя вимазувалися сажою. Брат молодої правив за кучера і “продавав товар”. Скриня проїжджала повз двір молодого, а брат кричав: “Кому треба товар?” Родичі молодого стояли на воротах і запрошували у двір. Скриня в'їжджала в двір, починався торг. Виходив “купець” – родич молодого, також смішно вдягнений: він мав на животі подушку. Починалася торгівля. Знімали з воза скриню, несли до хати. Молода розвішувала в хаті свої рушники⁵². На Одещині також практикувався викуп приданого молодої⁵³, на Черкащині, Поділлі боярин “викупляв подушки”⁵⁴.

І наостанок кілька слів про звичай **“продавати” батька і матір**⁵⁵ (вар.: весільного батька або матір) у понеділок (вівторок, середу після весілля). На Кременчуччині “після весілля вели весільних батька й матір продавати. Сучать із прядива верьовочки, чоловіки в'яжуть весільного батька за ногу, а жінки – матір і ведуть хутором, кричать, співають... На площі або біля місцевої кооперації назначають торг. Син чи донька когось із них одкупляє: дають усім по чарці. Погоджуються не відразу, вимагають доплати і нарешті відкупляють. Відрізують верьовочки – і батьки вільні”⁵⁶. Цей звичай відомий і в інших місцевостях Полтавщини⁵⁷. На Конотопщині продавали батьків “татарам” або “циганам”, коли ті одружували останніх дітей⁵⁸. На Чернігівщині батька “продавали” у середу: зранку до молодого збиралися родичі й дружки, запрягали коней, вбирали їх у квітки, стьожки, напинали на возі або на санях будку із плахт, брали батьків молодого і везли їх з музиками до шинку. Там старший син повинен був купити квартиру горілки, а коли вип'ють, купували усі по черзі і гуляли⁵⁹. На Прилуччині “продавали батьків” таким чином: одягали їх у стару одягу, садовили на старий поламаний віз, возили по селу, завозили у калюжу і перекидали, щоб батько давав їм горілку, а мати – закуску⁶⁰.

Таким чином, простеживши шлюбні звичаї, базовані на принципі обміну, можна прийти до таких висновків: при всій різноманітності обмінних звичаїв, їх єднає спільна мета – скріплення родинних зв'язків між молодю і молодим, з одного боку, і поміж двома родинами – з іншого.

Досліджуючи семантику весільного обряду, російський дослідник К.В.Чистов писав: Традиційний і до цих пір не подоланий спосіб вивчення особливостей ритуалу в окремих народів – описання за наявністю і інтенсивністю пережитків (матріархальних, “викрадення”, “купівля-продаж” і т.д.) – не виправдав себе ні в історичному, ні в типологічному відношенні. Більше того, він заважає вивченню справді архаїчних і стійких елементів (обмін дарами, спільна трапеза, дій, що символізують поєднання молодих, карпогонічна та очисна магія тощо)⁶¹. Дослідник, звичайно, мав рацію в тому, що символічні звичаї “купівлі-продажу” ніяк не можуть бути більш архаїчними, ніж звичаї обміну подарунками, про що свідчить економічна народна культура, яка розвивалася від натурального господарства до грошово-товарних відносин. Однак на матеріалі українських шлюбних звичаїв можна простежити плавний перехід обрядодій, базованих на “натуральному” обміні, до символічної “купівлі-продажу”. Скажімо, явно проміжною ланкою поміж першим і другим типом “обмінних” процедур є звичаї “викупу” тих чи інших весільних атрибутів за “чарку” (горілки). Це вже не класичний “обмін”, але й не типова “купівля-продаж” за гроші.

Серед шлюбних звичаїв з “торгівельним” змістом можна виявити суто раціональні – обмін реальними, причому дуже функціональними (наприклад, чоботи) подарунками, і магіко-символічні – обмін чи викуп “весільних відзнак” – рушників, хусток, викуп “місця на посаді” тощо. Серед цих “обмінних” процедур виділяються в окрему групу звичаї пришивання квітки з вінка молодої до шапки молодого і викуп останньої стороною жениха. В цьому звичаї виявляється не лише символіка “віддавання” молодої молодому (через її квітку), а вимога до молодого за це заплатити.

Серед згаданих звичаїв є типологічно різноманітні. Зокрема, в загальну схему обміну “не вписуються” перезв'язанські звичаї “продажу” батьків. У них немає вже суто “обмінної” семантики, натомість виступає інша: батьківство, батьківські функції матері і батька молодої закінчилися, батьки тепер стали “непотрібні”, тому їх треба “продати”. Так само звичаї додаткового обдаровування родини молодого у випадку “нечесності” молодої несе семантичне навантаження компенсації за “неякісний” товар.

¹ Див. Борисенко С. Звичаєве право Литовсько-руської держави на початку XVI ст. (Загальна характеристика). // Праці Комісії для виучування звичаєвого права України / За редакцією О.О.Малиновського. – Вип. 3 (УАН, Збірник Соціально-економічного відділу. – №17). – К., 1928. – С. 89.

² Пахман С.В. Обычное гражданское право в России: Юридические очерки. Т.2 – СПб., 1879. – С. 30 – 31.

³ Див. Рулан Н. Юридическая антропология. – М., 1999. – С. 75; Ефименко А. Исследования народной жизни. Вып.1: Обычное право. – М., 1884. – С. 9.

⁴ Див.: Кравець О.М. Сімейний побут і звичаї українського народу. – К., 1966; Здоровега Н.І. Нариси весільної обрядовості на Україні. – К., 1974; Борисенко В.К. Весільні звичаї та обряди на Україні. – К., 1988.

⁵ Ефименко А. Исследования народной жизни. – С. 15.

⁶ Див. докладніше про це: Гримич М.В. Литовський Статут і звичаєве право // Етнічна історія народів Європи. – К., 2001. – № 10. – С. 4 – 9.

⁷ Літопис Руський. За Іпатським списком переклав Леонід Махновець. – К., 1989. – С. 8 – 9.

⁸ Висловлюємо глибоку подяку проф. Борисенку В.К., яка люб'язно надала для використання свою картотеку з записами весільних обрядів.

⁹ Чистов К.В. Типологические проблемы изучения восточнославянского свадебного обряда // Проблемы типологии в этнографии. – М., 1979. – С. 224.

¹⁰ Рукописні фонди Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М.Т.Рильського НАН України (далі – ІМФЕ). – Ф 1-5. – Од. зб. 397. – Арк. 15. (с. Лоски Кролевецького пов. Чернігівської губ., запис А.К.Сержпутовського, 1910 р.)

¹¹ ІМФЕ. – Ф. 1-7. – Од. зб. 841. – Арк. 196 (с. Макіївка Ніжинської окр.).

¹² Там само. – Ф. 1-5. – Од. зб. 392. – Арк. 13 (с. Вища Дубечня Остерського пов. Чернігівської губ.).

¹³ Там само. – Ф. 1-7. – Од. зб. 823. – Арк. 29 (с. Дубовичі Глухівської окр.).

¹⁴ Там само. – Од. зб. 714. – Арк. 123 (с. Ганнівка П'ятихатського р-ну Криворізької окр.).

- ¹⁵ Там само. – Ф. 16. – Од. зб. 84. – Арк. 142 (с. Старосільці Радомишльського пов. Київської губ.); Див. також: ІМФЕ. – Ф. 1-7. – Од. зб. 745. – Арк. 248 (с. Загальці Бородянського р-ну на Київщині).
- ¹⁶ Там само. – Ф. 1-7. – Од. зб. 422. – Арк. 52 (с. Горошковці Городнянського р-ну Чернігівської окр.).
- ¹⁷ Там само. – Од. зб. 787. – Арк. 75 – 76 (Прилуччина).
- ¹⁸ Там само. – Од. зб. 805. – Арк. 37 – 39 (м. Вовчі Харківської окр.).
- ¹⁹ Там само. – Од. зб. 422. – Арк. 52. (с. Горошковці Городнянського р-ну Чернігівської окр.).
- ²⁰ Там само. – Од. зб. 729. – Арк. 24 (с. Білоцерківка Маріупольського р-ну Донецької обл.).
- ²¹ Там само. – Арк. 12.
- ²² Там само. – Ф. 8-4. – Од. зб. 491. – Арк. 3 (с. Заставна Чернівецької обл.).
- ²³ Там само. – Ф. 1-7. – Од. зб. 805. – Арк. 35 (м. Вовчі Харківської окр.).
- ²⁴ Там само. – Ф. 14-3. – Од. зб. 871. – Арк. 30 (с. Підлипне на Конотопщині Сумської обл.).
- ²⁵ Там само. – Ф. 1-7. – Од. зб. 752. – Арк. 134 (с. Плисецьке Київської обл.).
- ²⁶ Там само. – Од. зб. 836. – Арк. 150 (с. Свидовець Бобровицького р-ну на Чернігівщині).
- ²⁷ Данильченко Н. Этнографические сведения о Подольской губернии. – Вып. 1. – Каменец-Подольский, 1869. – С.6.
- ²⁸ ІМФЕ. – Ф.1-7. – Од.зб. 818. – Арк. 77 (Конотопська окр.).
- ²⁹ Там само. – Од.зб. 793. – Арк. 2324 (с. Заруддя Роменської окр.).
- ³⁰ Ефименко А Исследования народной жизни. – С. 10.
- ³¹ Шаровкин И.С. Юридические обычаи крестьян Печенежской волости Волчанского уезда Харьковской губернии. – Отдельный оттиск из “Харьковского сборника” за 1896 г. – Харьков, 1896.– С. 22.
- ³² ІМФЕ. – Ф. 1-7. – Од. зб. 746. – Арк. 59 (с. Яцюків на Богуславщині).
- ³³ Там само. – Ф. 1-5. – Од. зб. 392. – Арк. 13. (с. Вища Дубешня Остерського пов. Чернігівської губ.).
- ³⁴ Там само. – Ф. 1-7. – Од. зб. 750. – Арк. 85 – 57 (с. Дерінківці Корсунського р-ну Шевченківської окр.).
- ³⁵ Там само. – Ф. 14-3. – Од. зб. 871. – Арк. 20 – 21 (с. Підлипне на Конотопщині).
- ³⁶ Там само. – Од. зб. 952. – Арк. 34 (с. Літки Броварського р-ну на Київщині).
- ³⁷ Борисенко В.К. Весільні звичаї та обряди на Україні. – С. 76
- ³⁸ ІМФЕ. – Ф. 1-4. – Од. зб. 325. – Арк. 5 (с. Сагунівці Черкаського пов. Київської губ.).
- ³⁹ Там само. – Ф. 1-7. – Од. зб. 795. – Арк. 13 (с. Пухальщина Градиського р-ну Кременчуцької окр.).
- ⁴⁰ Борисенко В.К. Весільні звичаї та обряди на Україні. – С. 76
- ⁴¹ ІМФЕ. – Ф. 1-4. – Од. зб. 325 – Арк. 9 (с. Снітеща Народницького стану Овруцького пов. на Житомирщині).
- ⁴² Там само. – Ф. 29-3. – Од. зб. 281. – Арк. 2 (с. Ліні Локачинського р-ну на Волині).
- ⁴³ Див. докладніше: Борисенко В.К. Весільні звичаї та обряди на Україні. – С. 41.
- ⁴⁴ ІМФЕ. – Ф. 1-7. – Од. зб. 684. – Арк. 32 (с. Кіїнка, Білоусівської вол. на Чернігівщині).
- ⁴⁵ Там само. – Од. зб. 800. – Арк. 153 (х. Михайликівка Кременчуцької окр.).
- ⁴⁶ Там само. – Од. зб. 793. – Арк. 24 – 25 (с. Заруддя Засульського р-ну Роменської окр.).
- ⁴⁷ Там само. – Од. зб. 621. – Арк. 81 – 82 (с. Усівка Варвинського р-ну Прилуцької окр.).
- ⁴⁸ Там само. – Од. зб. 424. – Арк. 14 (Херсонщина).
- ⁴⁹ Там само. – Од. зб. 63. – Арк. 10 (с. Пустовітове на Кременчуцької округи на Полтавщині).
- ⁵⁰ Там само. – Од. зб. 422. – Арк. 52. (с. Горошковці Городнянського р-ну Чернігівської окр.).
- ⁵¹ Там само. – Ф. 1-5. – Од. зб. 392. – Арк. 17 – 19 (с. Вища Дубешня Остерського пов. Чернігівської губ.).
- ⁵² Там само. – Ф. 1-7. – Од. зб. 422. – Арк. 52 (с. Горошковці Городнянського р-ну Чернігівської окр.).
- ⁵³ Там само. – Ф. 1-6. – Од. зб. 78. – Арк. 21 (с. Кам'яна Криниця на Одещині).
- ⁵⁴ Там само. – Ф. 14-3. – Од. зб. 595. – Арк. 18 – 19 (с. Кобринове Тальнівського р-ну на Черкащині).
- ⁵⁵ Там само. – Ф. 1-4. – Од. зб. 245. (Ніжинська округа, багато сіл).
- ⁵⁶ Там само. – Ф. 1-7. – Од. зб. 796. – Арк. 26 (х. Глибока Долина Кременчуцької окр.).
- ⁵⁷ Там само. – Од. зб. 785. – Арк. 54 (х. Василежино Велико-Крипківського р-ну Кременчуцької окр.).
- ⁵⁸ Там само. – Ф. 14-3. – Од. зб. 871. – Арк. 34 (с. Підлипне на Конотопщині).
- ⁵⁹ Там само. – Ф. 1-7. – Од. зб. 684. – Арк. 26. (с. Жолвинка. Чернігів. пов. Старобілівської вол.).
- ⁶⁰ Там само. – Од. зб. 787. – Арк. 76 (Прилуччина).
- ⁶¹ Чистов К.В. Типологические проблемы изучения восточнославянского свадебного обряда // Проблемы типологии в этнографии. – С. 224.